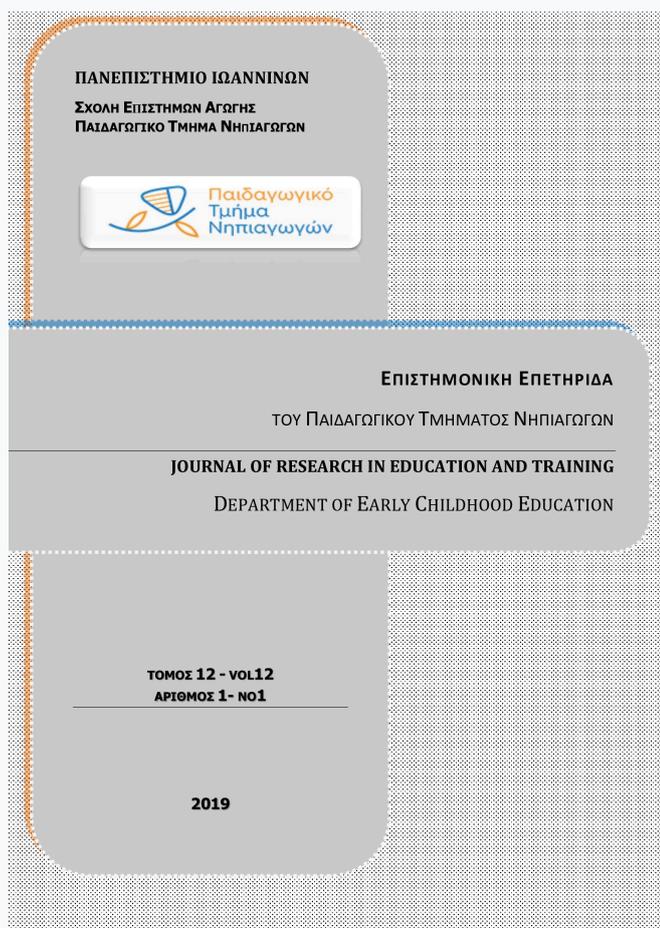

Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Τόμ. 12, Αρ. 1 (2019)

Μια οικοσυστημική προσέγγιση των παραγόντων κινδύνου και ανθεκτικότητας στα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες

Χριστίνα Καρέλα, Κωνσταντίνος Πετρογιάννης

doi: [10.12681/jret.17699](https://doi.org/10.12681/jret.17699)

Copyright © 2019, Χριστίνα Αντώνιος Καρέλα, Κωνσταντίνος Πετρογιάννης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καρέλα Χ., & Πετρογιάννης Κ. (2019). Μια οικοσυστημική προσέγγιση των παραγόντων κινδύνου και ανθεκτικότητας στα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 12(1), 67–94. <https://doi.org/10.12681/jret.17699>

Μια οικοσυστημική προσέγγιση των παραγόντων κινδύνου και ανθεκτικότητας στα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες

Χριστίνα Καρέλα & Κωνσταντίνος Πετρογιάννης

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να προσεγγίσει τους παράγοντες κινδύνου και ανθεκτικότητας σε παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες βάσει της οικοσυστημικής θεωρίας του Urie Bronfenbrenner. Συγκεκριμένα, έπειτα από επισκόπηση της βιβλιογραφίας, παρουσιάζονται σχετικά ευρήματα για την επίδραση ορισμένων εκ των σημαντικότερων παραγόντων της διαδικασίας διαζυγίου στη συναισθηματική ευεξία των παιδιών. Οι παράγοντες αφορούν σε οντογενετικά χαρακτηριστικά του παιδιού (π.χ. φύλο, ηλικία, ικανότητα αντιμετώπισης στρεσογόνων καταστάσεων), σε βασικά δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά του μικροσυστήματος της διαζευγμένης οικογένειας (π.χ. γονικές συγκρούσεις πριν το διαζύγιο, ποιότητα σχέσης γονέα-παιδιού και γονικό στρες), σε χαρακτηριστικά των μεσοσυστημικών σχέσεων (π.χ. ευχέρεια επικοινωνίας με άλλο γονέα και σχέσεις μεταξύ διαζευγμένων γονέων), σε χαρακτηριστικά του εξωσυστήματος (π.χ. δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης, επαγγελματική κατάσταση διαζευγμένου γονέα και ικανοποίηση από τη ζωή) και τέλος, σε μακροσυστημικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις για τις νέες μορφές οικογενειακής οργάνωσης (π.χ. απουσία ενός γονέα, νομικό πλαίσιο). Συμπερασματικά, υπογραμμίζεται η ωφέλεια της χρήσης ολιστικών προσεγγίσεων στη σχετική με το διαζύγιο έρευνα και γίνονται προτάσεις για περαιτέρω μελέτη του πεδίου.

Λέξεις-κλειδιά: διαζύγιο, οικοσυστημική θεώρηση, παιδιά προσχολικής ηλικίας, παράγοντες κινδύνου και ανθεκτικότητας, συναισθηματική ευεξία

An ecosystemic perspective of risk and resilience factors in children from divorced families

Χριστίνα Καρέλα & Κωνσταντίνος Πετρογιάννης

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Abstract

The paper attempts to approach the risk and resilience factors of children from divorced families based on the ecosystemic theory of Urie Bronfenbrenner. In particular, it presents some findings, based on a review of the relevant literature, concerning the effects of some of the major factors of divorce processes on children's emotional well-being. The factors refer to child's ontogenetic characteristics (e.g. gender, age, ability to deal with stressful situations), basic structural and functional processes of the divorced family microsystem (e.g. parental conflicts before divorce, parent-child relationship and parental stress), relationships included in the mesosystem (e.g., communication with the other parent and quality of relationship between divorced parents), components of the exosystem (e.g. social support networks, and parent's satisfaction of life) and last but not least, macrosystemic perceptions and beliefs about new forms of family organization (e.g. absence of one parent, legal context). To conclude, the paper emphasizes the benefits of using holistic approaches in the study of divorce-related issues and makes suggestions for further research in the field.

Key-words: divorce, ecological systems theory, emotional well-being, risk and resilience factors, young children

Εισαγωγή

Εκ μέρους των ερευνητών, οι οποίοι μελετούν το διαζύγιο, παρατηρείται ένα αξιοσημείωτο ενδιαφέρον για τη σχέση μεταξύ διαφόρων παραγόντων της διαδικασίας του διαζυγίου και της ψυχοκοινωνικής λειτουργικότητας και ευεξίας που παρουσιάζουν τα παιδιά μετά το χωρισμό των γονέων. Όπως αναφέρει η Χατζηχρήστου (1999) έχουν αναπτυχθεί αρκετές θεωρητικές προσεγγίσεις, για τη διερεύνηση και την ερμηνεία της παραπάνω σχέσης (βλ. ενδεικτικά προσέγγιση με βάση τη σύνθεση ή/και τη λειτουργικότητα της οικογένειας, τα οντογενετικά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με αυξημένο κίνδυνο-ευπάθεια, την επιβαρημένη ψυχολογική κατάσταση των γονέων, τη δυσμενή μεταβολή της οικονομικής κατάστασης κ.ά.), από τις οποίες, αν και βρίσκουν μερική εμπειρική στήριξη, καμιά, ωστόσο, από μόνη της δεν επεξηγεί επαρκώς τη σχέση του διαζυγίου με την επιτυχή ή μη προσαρμογή των παιδιών.

Τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερες μελέτες υιοθετούν έναν περισσότερο «ολιστικό» χαρακτήρα (Τάνταρος, 2011). Όσον αφορά στο διαζύγιο οι ερευνητές συγκλίνουν στην άποψη ότι δεν θα πρέπει να μελετάται ως ένα μεμονωμένο γεγονός, αλλά ως μια ακολουθία συνεχόμενων αλλαγών και μεταβάσεων (Bryner, 2000). Υπό αυτή την έννοια, είναι οι οικογενειακές διεργασίες που συμβαίνουν πριν και μετά το διαζύγιο, παρά η δομή της οικογένειας (δηλ. διαζευγμένες-αμιγείς οικογένειες), που αναδύονται ως σημαντικές και κρίσιμες συνθήκες για την ψυχική ευεξία των παιδιών. Κατά συνέπεια, εγείρονται ερωτήματα σχετικά με τον ποιόν τρόπο και υπό ποιές συνθήκες το διαζύγιο επιδρά, είτε θετικά, είτε αρνητικά, στα παιδιά.

Η έρευνα σε αυτό το πεδίο έχει παραγάγει ένα σημαντικό, αλλά διάσπαρτο σώμα ευρημάτων αναφορικά με τους προστατευτικούς και επαπειλητικούς παράγοντες της διαδικασίας του διαζυγίου (βλ. ενδεικτικά Amato, 2000· Hetherington & Stanley-Hagan, 1999· Kelly & Emery, 2003· Leon, 2003· Χατζηχρήστου, 1999). Επιπλέον, όπως προαναφέρθηκε, ορισμένα από τα θεωρητικά σχήματα που έχουν προταθεί για την κατανόηση της επίδρασης των παραγόντων του διαζυγίου στην ψυχική ευεξία των παιδιών δεν φαίνεται να ανταποκρίνονται στον πολυσύνθετο χαρακτήρα του. Σε αυτό το πλαίσιο η οικοσυστημική προσέγγιση δύναται να χρησιμοποιηθεί ως κυρίαρχο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο για την ερμηνεία της δυναμικής

αλληλεπίδρασης μεταξύ των παραγόντων του διαζυγίου και της ανάπτυξης των παιδιών.

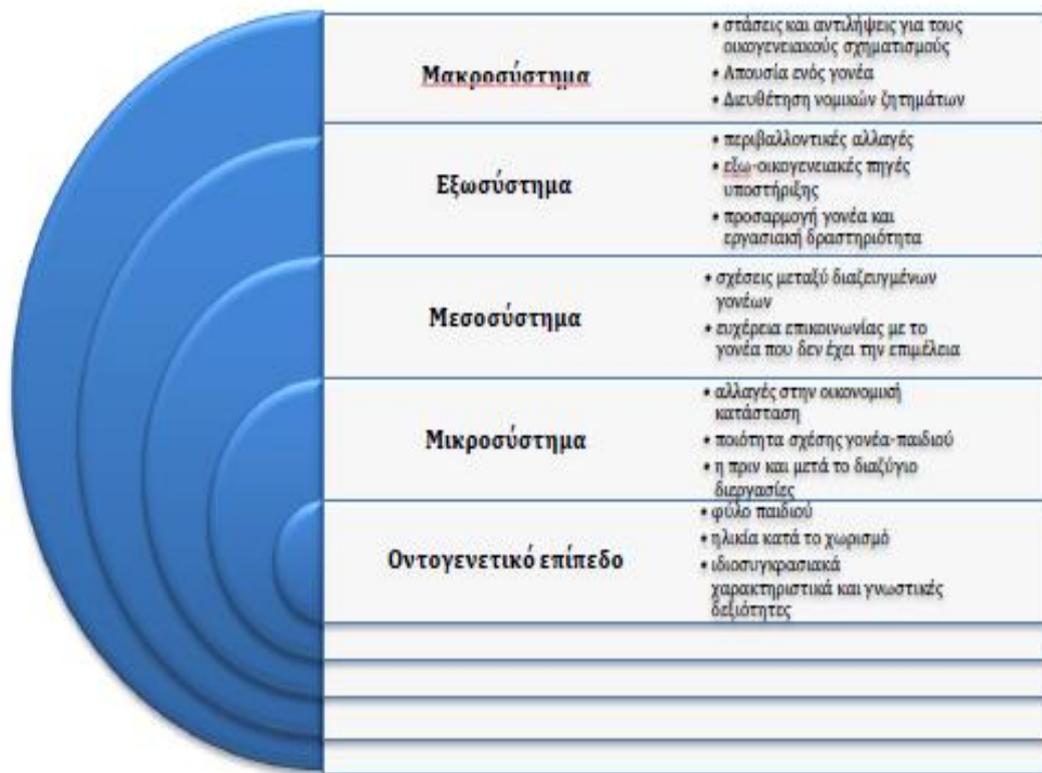
Η συγκεκριμένη προσέγγιση βασίζεται στη θεώρηση ότι η ανάπτυξη του ατόμου επηρεάζεται από την αλληλεπίδραση με τους άλλους και με το περιβάλλον στο οποίο ζει και μεγαλώνει (Bronfenbrenner, 1979). Γίνεται επικέντρωση στα πλαίσια μέσα στα οποία συντελείται η ανάπτυξη ώστε να υπάρξει μια πληρέστερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι ενδοατομικοί, οι οικογενειακοί και οι περιβαλλοντικοί παράγοντες, είτε χωριστά είτε σε συνδυασμό, επιδρούν στο άτομο στην πορεία του χρόνου και επηρεάζουν την ανάπτυξή του (γνωστική, κοινωνική, συναισθηματική) (Baltes, Reese, & Nesselroade, 1988). Επιπλέον, αναγνωρίζεται ότι κάθε πλαίσιο της ανάπτυξης του παιδιού (π.χ. ενδοατομικό, οικογενειακό, σχολικό) μπορεί να του παρέχει εφόδια για θετική ανάπτυξη ή να παρουσιάζει προκλήσεις και κινδύνους για την ανάπτυξή του (Πετρογιάννης, 2011).

Ο Kurdek (1981) βασιζόμενος στη θεωρία του Bronfenbrenner, αναπτύσσει ένα θεωρητικό μοντέλο τεσσάρων συστημάτων προκειμένου να αναδείξει τη σημασία ορισμένων από τους ποικίλους παράγοντες που αλληλεπιδρούν και καθορίζουν την προσαρμογή των παιδιών μετά το διαζύγιο. Πιο συγκεκριμένα, το μοντέλο προσεγγίζει την προσαρμογή των παιδιών και των γονέων στο διαζύγιο ως μια δυναμική διαδικασία, η οποία προτείνεται να μελετηθεί μέσα σε διαδοχικά, ιεραρχικά, πολιτισμικά, κοινωνικά, οικογενειακά και ψυχολογικά επίπεδα. Σύμφωνα με τον Kurdek (1987) αυτά περιλαμβάνουν: α) τις πολιτισμικές πεποιθήσεις, τις αξίες και τις στάσεις απέναντι στις νέες όψεις της οικογενειακής ζωής (μακροσύστημα), β) τη σταθερότητα του περιβάλλοντος μετά το διαζύγιο και τα κοινωνικά δίκτυα που είναι διαθέσιμα στη διαζευγμένη οικογένεια (εξωσύστημα), γ) τα άμεσα διαθέσιμα πλαίσια προς το παιδί (π.χ. τη λειτουργία της οικογένειας πριν και μετά το διαζύγιο και κυρίως τη φύση των οικογενειακών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των μελών της) (μικροσύστημα), και δ) τις ατομικές, ψυχολογικές δυνατότητες ή δεξιότητες του παιδιού, καθώς και την ικανότητά του να αντιμετωπίσει το στρες και την αλλαγή που επιφέρει η κρίση του γάμου των γονέων (οντογενετικό σύστημα).

Μεταγενέστερα, οι Lengua, Wolchik και Braver (1995) προσπάθησαν να κατανοήσουν την προσαρμογή των παιδιών στο διαζύγιο υιοθετώντας επίσης μια

οικοσυστημική προοπτική. Στην έρευνά τους συμπεριέλαβαν τρία επίπεδα ανάλυσης και ερμηνείας βάσει του μοντέλου του Kurdek (1987): α) το «οντογενετικό επίπεδο», στο οποίο συμπεριέλαβαν ατομικά χαρακτηριστικά του παιδιού, καθώς και παράγοντες που σχετίζονται με το πώς αυτό αντιλαμβάνεται και επεξεργάζεται τη διαδικασία του διαζυγίου (π.χ. φύλο, ηλικία, θέση ελέγχου, αντιλήψεις για το διαζύγιο), β) το «μικροσύστημα», το οποίο περιελάμβανε τις ατομικές αλληλεπιδράσεις του παιδιού με τους σημαντικούς άλλους, αλλά και τις δυαδικές σχέσεις εντός των πλαισίων, και γ) το «εξωσύστημα», το οποίο αναφερόταν σε παράγοντες όπως, οι οικονομικές δυσχέρειες και η προσαρμογή του γονέα που έχει την επιμέλεια. Από τα αποτελέσματα της έρευνάς τους φάνηκε ότι οι μεταβλητές του μικρο- και εξωσυστήματος αποτελούσαν τους ισχυρότερους προβλεπτικούς παράγοντες της προσαρμογής των παιδιών στο διαζύγιο, συγκριτικά με τις οντογενετικές μεταβλητές, επιβεβαιώνοντας την ανάγκη χρήσης μιας ολιστικής προσέγγισης. Τέλος, υπογραμμίζουν ότι ο σχεδιασμός αποτελεσματικών προγραμμάτων παρέμβασης προϋποθέτει την αναγνώριση εκείνων των παραγόντων που σχετίζονται με την επιτυχή ανάπτυξη των παιδιών από διαζευγμένες οικογένειες ακόμα και αν και προέρχονται από διαφορετικά επίπεδα.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια σύντομη επισκόπηση των παραγόντων εκείνων που έχουν βιβλιογραφικά βρεθεί ότι σχετίζονται με την προσαρμογή των παιδιών στο διαζύγιο. Ορισμένοι από αυτούς φαίνεται ότι προάγουν τη συναισθηματική ευεξία των παιδιών και περιορίζουν τον κίνδυνο εμφάνισης ανεπιθύμητων συμπεριφορών (π.χ. ικανότητα αντιμετώπισης στρεσογόνων καταστάσεων, στοργική σχέση γονέα-παιδιού, υποστηρικτικές σχέσεις και επικοινωνία μεταξύ των διαζευγμένων γονέων για ζητήματα που αφορούν την ανατροφή του παιδιού, ευχέρεια της επικοινωνίας με τον άλλο γονέα, δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης, ικανοποίηση γονέα από τη ζωή), ενώ άλλοι, όπως, για παράδειγμα, οι συγκρούσεις μεταξύ των γονέων, πριν και μετά το διαζύγιο, και το γονικό στρες, δύναται να επιφέρουν δυσμενή αναπτυξιακά αποτελέσματα (Καρέλα & Πετρογιάννης, 2018). Οι παράγοντες αυτοί οργανώθηκαν βάσει της συμμετοχής τους σε ένα από τα πέντε επίπεδα ανάλυσης που συζητά ο Bronfenbrenner στην οικολογική του θεωρία (οντογενετικό επίπεδο, μικρο-, μέσο-, εξω- και μακροσύστημα) και παρουσιάζονται αναλυτικά στη συνέχεια (βλ. Σχήμα 1).

Σχήμα 1. Οικοσυστημική διάρθρωση των παραγόντων κινδύνου και ανθεκτικότητας στα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες

Οντογενετικό επίπεδο

Το οντογενετικό επίπεδο αναφέρεται στις δεξιότητες, ικανότητες, δυνατότητες και σε αλλά ατομικά χαρακτηριστικά (π.χ. ηλικία και φύλο) του παιδιού, που πιθανόν να είναι σημαντικά για την αντιμετώπιση των προκλήσεων που συνεπάγεται το διαζύγιο. Αν και ο σημαντικός ρόλος της αναπτυξιακής φάσης στην προσαρμογή των παιδιών έχει αναδειχθεί σε αρκετές έρευνες και έχουν προταθεί σχετικές εξηγήσεις για τις αντιδράσεις των παιδιών διαφορετικών ηλικιών στο διαζύγιο (Hetherington, 1979· Wallerstein & Kelly, 1980), υπάρχει ασυνέπεια στα σχετικά ευρήματα. Συγκεκριμένα, κάποιες μελέτες δεν εντοπίζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των μικρών παιδιών και των εφήβων (Amato & Keith, 1991· Furstenberg & Teitler, 1994), ενώ άλλες αναφέρουν ότι δυσμενέστερες είναι οι συνέπειες του διαζυγίου για τα μικρότερα παιδιά (Allison & Furstenberg, 1989). Μια ερμηνεία που προτάχθηκε, αρχικά από τον Kurdek (1981) και στη συνέχεια από την Hetherington (1989),

υποστήριξε ότι, συγκριτικά με παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας, τα μικρότερα παιδιά: α) είναι λιγότερο ικανά για ρεαλιστική νοηματοδότηση των αιτιών του διαζυγίου και για ερμηνεία των κινήτρων ή των συναισθημάτων των γονέων τους, β) αισθάνονται άγχος εγκατάλειψης, γ) είναι πιο πιθανό να κατηγορήσουν τον εαυτό τους για το χωρισμό, δ) αδυνατούν να αναζητήσουν άλλες πηγές υποστήριξης προκειμένου να διαχειριστούν το συμβάν, και ε) δεν νιώθουν ότι έχουν κάποιο έλεγχο πάνω στα αποτελέσματά του.

Εκτός από την ηλικία, και το φύλο του παιδιού φαίνεται ότι σχετίζεται με την προσαρμογή μετά το διαζύγιο (Hetherington, Cox, & Cox, 1979· Kurdek, Blisk, & Siesky, 1981· Wallerstein & Kelly, 1980). Το μεγαλύτερο μέρος των ερευνητικών μελετών συμφωνούν ότι τα αγόρια παρουσιάζουν περισσότερες δυσκολίες προσαρμογής μετά το διαζύγιο, οι οποίες εντοπίζονται σε σχολικά επιτεύγματα, σε διαστάσεις της συμπεριφοράς (παρορμητικότητα, μειωμένη αναστολή των ενορμήσεων κ.ά.), σε κοινωνικο-συναισθηματικά ελλείμματα και σε μειωμένη ανθεκτικότητα (Amato, 1994· Hetherington, Cox, & Cox, 1982· Howell, Portes, & Brown, 1997). Ωστόσο, άλλα ευρήματα δείχνουν ότι μεγαλύτερης έντασης είναι οι συνέπειες του διαζυγίου στην ψυχική ευεξία των κοριτσιών (Allison & Furstenberg, 1989). Παρατηρείται ότι, αν και κάποιες μελέτες εντοπίζουν διαφορές μεταξύ των αγοριών και των κοριτσιών, τα μοτίβα προσαρμογής ή δυσλειτουργίας δεν αναπαράγονται σταθερά στη σχετική ερευνητική βιβλιογραφία (Clarke-Stewart, Vandell, McCartney, Owen, & Booth, 2000· Lansford, 2009). Σε αυτό όμως που συμφωνούν οι μελέτες είναι το ότι οι διαφορές στην ευαλωτότητα των δυο φύλων στο διαζύγιο είναι πιο διακριτές αμέσως μετά το χωρισμό των γονέων και τείνουν να εξαλειφθούν όσο πλησιάζουν στην εφηβεία (Hess & Camara, 1979· Hetherington, 1993).

Τέλος, άλλοι παράγοντες που έχει βρεθεί ότι συμβάλλουν στην προσαρμογή των παιδιών μετά το διαζύγιο είναι τα θετικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του παιδιού (π.χ. εσωτερική θέση ελέγχου, υψηλή αυτο-εκτίμηση, αυτο-έλεγχος), το επίπεδο νοητικής του λειτουργίας –φυσιολογικό ή ανώτερο–, η αυτονομία, η ελκυστική εξωτερική εμφάνιση, η αίσθηση του χιούμορ, οι κοινωνικές δεξιότητες, και οι ενεργητικές στρατηγικές αντιμετώπισης του στρες του διαζυγίου (ενεργητική επίλυση προβλημάτων και θετική σκέψη) (Buchanan & Ritchie, 2004 Fogas,

Wolchik, Braver, Freedom, & Bay, 1992·Hetherington & Stanley-Hagan, 1999·Lengua et al., 1995). Τα παραπάνω χαρακτηριστικά ενδυναμώνουν το αίσθημα της επάρκειας των παιδιών να ανταποκριθούν στις ποικίλες μεταβάσεις του διαζυγίου και προωθούν την ανθεκτικότητα (Sandler, Tein, Mehta, Wolchik, & Ayers, 2000). Για παράδειγμα, οι Wadsworth και Compas (2002) υποστηρίζουν ότι η υιοθέτηση ενεργητικών στρατηγικών επίλυσης στρεσογόνων καταστάσεων που απορρέουν από το διαζύγιο (π.χ. μείωση οικονομικών πόρων και διαχείριση συγκρούσεων) συνδέεται με χαμηλότερα επίπεδα άγχους, κατάθλιψης και επιθετικότητας στους εφήβους.

Μικροσύστημα

Το μικροσύστημα είναι το επίπεδο που έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών και αφορά τις αλληλεπιδράσεις που είναι ενεργές εντός του οικογενειακού συστήματος, πριν και μετά το διαζύγιο. Στο σύνολό τους, σχετικές έρευνες (βλ. ενδεικτικά Emery, 1982· Hethrington, Cox, & Cox, 1979·Καρέλα & Πετρογιάννης, 2017· Wallerstein & Kelly, 1980) υποστηρίζουν ότι προβλήματα προσαρμογής στην γνωστική, συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών είναι λιγότερο πιθανόν να παρατηρηθούν εφόσον συντρέχουν οι παρακάτω ενδοοικογενειακοί παράγοντες: α) αν δεν υπάρξει σημαντική μείωση των οικονομικών πηγών, β) όταν τα επίπεδα γονικών συγκρούσεων και εχθρότητας πριν και μετά το διαζύγιο είναι χαμηλά, γ) όταν υπάρχει συμφωνία των γονέων σχετικά με ζητήματα ανατροφής και πειθαρχίας του παιδιού, δ) όταν παρέχεται αποδοχή και αγάπη και από τους δυο γονείς, ε) όταν υιοθετούνται και εφαρμόζονται σταθεροί κανόνες πειθαρχίας από τον γονέα που έχει την επιμέλεια, και στ) όταν επικρατεί ένα συναισθηματικό κλίμα που διευκολύνει τη συζήτηση σχετικά με τις ανησυχίες των παιδιών για το διαζύγιο.

Οι Hetherington, Cox, και Cox (1978) έχουν λεπτομερώς περιγράψει τα πρότυπα της οικογενειακής αναδιοργάνωσης (όσον αφορά τη λειτουργικότητα των γονέων και τη σχέση τους με το παιδί) που παρατηρούνται τα δυο πρώτα χρόνια μετά το διαζύγιο σε παιδιά προσχολικής ηλικίας. Πιο συγκεκριμένα, τυπικά οι μητέρες που έχουν την επιμέλεια των παιδιών περιγράφονται πιο αυστηρές και επικριτικές, ενώ οι πατέρες παρουσιάζονται μεν πιο ανεκτικοί και υποχωρητικοί, αλλά λιγότερο διαθέσιμοι. Επιπροσθέτως, και οι δύο γονείς δεν χαρακτηρίζονται ως στοργικοί, ακολουθούν μη

σταθερούς κανόνες πειθαρχίας, έχουν λιγότερο ώριμες απαιτήσεις, και παράλληλα η ποιότητα της επικοινωνίας τους με τα παιδιά φθίνει. Τα παραπάνω πρότυπα αλληλεπίδρασης τείνουν να εξασθενήσουν περίπου δυο χρόνια μετά το διαζύγιο.

Έχει, επίσης, βρεθεί ότι ο τρόπος επικοινωνίας της οικογένειας, οι κανόνες πειθαρχίας, η κάλυψη των αναγκών, η έκφραση των συναισθημάτων, η εκδήλωση στοργής, η αποδοχή και η τρυφερότητα του γονέα επηρεάζουν τις διάφορες όψεις της προσαρμογής και της λειτουργικότητας του παιδιού μετά το διαζύγιο (Clarke-Stewart et al., 2000· Grossman & Rowat, 1995· Shaw, Winslow, & Flanagan, 1999· Wolchik, Wilcox, Tein, & Sandler, 2000). Σε μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας οι Grych και Fincham (1992) υποστηρίζουν πως η μητρική ζεστασιά και τρυφερότητα συνδέονται με λιγότερα προβλήματα συμπεριφοράς στα παιδιά, ενώ η άρνηση και η απόρριψη με περισσότερα. Ομοίως, άλλα ευρήματα δείχνουν ότι οι στοργικές εκδηλώσεις και η αποφυγή των τιμωριών συνδέονται θετικά με μετρήσεις συναισθηματικής ευεξίας και κοινωνικής επάρκειας (Καρέλα, 2017). Μια ερμηνεία που μπορεί να δοθεί αφορά στο ότι με αυτόν τον τρόπο οι γονείς ενισχύουν το αίσθημα των παιδιών ότι είναι αποδεκτά και αγαπητά και τα βοηθά να εσωτερικεύσουν θετικούς κοινωνικούς κανόνες-νόρμες συμπεριφοράς (Pett, Wampold, Turner, & Vaughan-Cole, 1999 Whiteside & Becker, 2000). Απεναντίας, όσο πιο εχθρικός, απόμακρος και απορριπτικός είναι ο γονέας που έχει την επιμέλεια, τόσο περισσότερες δυσκολίες παρουσιάζουν τα παιδιά στο να συγκεντρώσουν την προσοχή τους, να ελέγξουν τη συμπεριφορά και τα συναισθήματά τους, να πάρουν πρωτοβουλίες και να παρουσιάσουν φιλοκοινωνικές συμπεριφορές, μιμούμενα θετικά πρότυπα σχέσεων, και από την άλλη, τόσο λιγότερη ευαισθησία δείχνει ο γονέας στην αλληλεπίδραση μαζί τους (Dodge, Bates, & Pettit 1990· Καρέλα, 2017). Η συμβολή της απορριπτικής στάσης του γονέα ως προς τη συναισθηματική ευεξία του παιδιού έχει αναδειχθεί και σε άλλες μελέτες (βλ. Lengua, Wolchik, Sandler, & West, 2000 Wolchik, Ramirez, Sandler, Fisher, Organista, & Brown, 1993).

Ελάχιστη ή καθόλου ερευνητική προσοχή έχει δοθεί στη μελέτη της σχέσης του στρες που βιώνει ο γονέας για την ανατροφή του παιδιού του με την προσαρμογή και τη λειτουργικότητα του παιδιού μετά το διαζύγιο. Το γονικό στρες γενικά αναφέρεται στο αίσθημα που βιώνουν οι γονείς όταν νιώθουν ανεπαρκείς/ελλιπείς να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις που ενέχει ο γονικός τους ρόλος (Abidin, 1995) και

σχετίζεται με λιγότερες προσαρμοστικές συμπεριφορές των γονέων, δυσκολίες στη σχέση γονέα-παιδιού και περισσότερα προβλήματα προσαρμογής (Ang, 2008). Αρκετές ποιοτικές μελέτες έχουν δείξει ότι μετά το διαζύγιο οι διαζευγμένες μητέρες: α) αναλαμβάνουν διευρυμένες υποχρεώσεις και ευθύνες για την ανατροφή των παιδιών και για το νοικοκυριό, τις οποίες προηγουμένως μοιράζονταν με τους συζύγους τους, β) νιώθουν απομονωμένες λόγω της μείωσης των διαθέσιμων δικτύων υποστήριξης (π.χ. μειωμένη διασύνδεση με την οικογένεια, τους φίλους και την κοινότητα), γ) φορτίζονται συναισθηματικά καθώς έχουν να διαχειριστούν, τόσο τις δικές τους αντιδράσεις, όσο και αυτές των παιδιών τους, και δ) ενδεχομένως, έχουν πρόσβαση σε λιγότερες πηγές της κοινότητας (Astone & McLanahan, 1994· McLanahan & Sandefur, 1994· Osborne, Berger, & Magnuson, 2012). Επιπροσθέτως, λόγω της απουσίας ενός υποστηρικτικού συντρόφου-γονέα, αναπτύσσουν σχέσεις εξάρτησης με το παιδί, αποζητούν την αποδοχή και την υποστήριξή του και το «χρησιμοποιούν» για να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες (Johnston, 1995). Τα διαθέσιμα ευρήματα δείχνουν ότι ο θετικός τρόπος πρόσληψης και αντιμετώπισης των δυσκολιών που απορρέουν από το γονικό ρόλο και το αίσθημα επάρκειας των διαζευγμένων γονέων να ανταποκριθούν σε αυτόν ενισχύει την ψυχική τους υγεία και, κατ' επέκταση, αυτή των παιδιών τους (Καρέλα, 2017· Miller, Gordon, Daniele, & Diller, 1992· Thompson, Gustafson, Hamlett, & Spock, 1992). Από την άλλη, το στρες των γονέων σχετικά με την ανατροφή των παιδιών μετά το διαζύγιο συνδέεται με λιγότερο αποτελεσματικές γονικές πρακτικές, χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής και ψυχολογικής επάρκειας στα παιδιά και διαταραγμένα οικογενειακά συστήματα (Anthony, Anthony, Glanville, Naiman, Waandersm, & Shaffer, 2005· Crnic, Gaze, & Hoffman, 2005).

Στη σχετική βιβλιογραφία έχει εκτενώς μελετηθεί η συμβολή των συγκρούσεων μεταξύ των γονέων πριν το συμβάν του διαζυγίου στη συναισθηματική ευεξία και ανθεκτικότητα των παιδιών (βλ. Amato, 2001· Hetherington & Stanley-Hagan, 1999· McIntyre, Heron, McIntyre, Burton, & Engler, 2003· Rushena, Prior, Sanson, & Smart, 2005). Ευρήματα δείχνουν ότι παιδιά από συγκρουσιακά περιβάλλοντα, ακόμα και μετά το διαζύγιο των γονέων, παρουσιάζουν: α) εξωτερικευμένες και εσωτερικευμένες αντιδράσεις (π.χ. επιθετικότητα, παρορμητικότητα, άγχος, συναισθηματικές δυσκολίες), β) συναισθηματική αναστάτωση και μειωμένη

ικανότητα αυτο-ρύθμισης, γ) δυσκολίες σε κοινωνικές δεξιότητες και στις σχέσεις με ομηλικούς, δ) κλινικές ή ψυχοσωματικές εκδηλώσεις ε) δυσκολίες στη μάθηση ή μειωμένη σχολική επίδοση και στ) ελλιπή ανταπόκριση από τη πλευρά των γονέων στις ανάγκες του (Καρέλα, 2017·Leon, 2003·McIntosh et al., 2009·Morris & West, 2000·Opprawsky, 2000·Pruett, Williams, Insabella, & Little, 2003). Τα παραπάνω φανερώνουν ότι τα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες μπορούν να επιτύχουν πιο θετική προσαρμογή, απ' ό,τι τα παιδιά των οποίων οι γονείς παραμένουν σε ένα υψηλά συγκρουσιακό γάμο, εφόσον το διαζύγιο τους επιτρέψει να ξεφύγουν από την συνεχή έκθεση σε σκηνές λεκτικής έντασης ή βίας, είτε από την αίσθηση ότι βρίσκονται εν μέσω ενός πεδίου βολής. Όταν το διαζύγιο συνδέεται με τη μετάβαση σε ένα πιο αρμονικό και λιγότερο στρεσογόνο περιβάλλον σπιτιού με αυθεντικούς γονείς, τα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες φαίνεται ότι προσαρμόζονται εξίσου καλά με τα παιδιά από αμιγείς οικογένειες με χαμηλά επίπεδα συγκρούσεων και ότι επιδεικνύουν καλύτερη προσαρμογή από τα παιδιά από αμιγείς οικογένειες με υψηλά επίπεδα συγκρούσεων (Amato, Loomis, & Booth, 1995·Hetherington, 1999).

Μεσοσύστημα

Το μεσοσύστημα περιλαμβάνει τα αλληλένδετα μικροσυστημικά πλαίσια όπου το αναπτυσσόμενο άτομο αλληλεπιδρά με τους άλλους (Bronfenbrenner, 1979), καθώς και τους δεσμούς ή τις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ δυο ή περισσότερων πλαισίων στα οποία το άτομο συμμετέχει ενεργά (Bronfenbrenner & Morris, 1998). Στην περίπτωση του μικρού παιδιού περιλαμβάνει τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ του σπιτιού, του σχολείου και των συνομήλικων παιδιών της γειτονιάς του (Bronfenbrenner, 1977). Παραδείγματα σχετικά με τη διαδικασία του διαζυγίου που εμπíπτουν σε αυτό είναι, μεταξύ άλλων, οι σχέσεις/επικοινωνία μεταξύ των διαζευγμένων γονέων μετά το διαζύγιο, η συχνότητα της επικοινωνίας του παιδιού με το γονέα που δεν έχει την επιμέλεια ή η σχέση σχολείου-οικογένειας κ.ά.

Κάποιες μελέτες δεν βρήκαν σχέση μεταξύ της συχνότητας της επικοινωνίας με το γονέα που δεν έχει την επιμέλεια και της προσαρμογής των παιδιών (Καρέλα, 2017·Nord & Zill, 1996), ενώ άλλες υποστηρίζουν ότι η επικοινωνία αυτή έχει σημαντική επίδραση στην ψυχοκοινωνική λειτουργικότητα του παιδιού (Amato &

Gilbreth, 1999). Σύμφωνα με τους Hetherington και Stanley-Hagan (1999), η παρουσία του άλλου γονέα εκτιμάται σημαντική και ωφέλιμη για τα παιδιά για τους παρακάτω λόγους: η ενεργός εμπλοκή του τα προστατεύει από ενδεχόμενα οικονομικά ελλείμματα και από το άγχος της φτώχειας, στηρίζει το γονέα που έχει την επιμέλεια στο γονικό του ρόλο και, επιπλέον, προστατεύει το παιδί από τα πιθανά αρνητικά αποτελέσματα ενός απορριπτικού και ασυνεπούς γονέα. Τέλος, οι Amato και Gilbreth (1999) υποστηρίζουν ότι η βέλτιστη προσαρμογή των παιδιών δεν σχετίζεται τόσο με τη συχνότητα των επισκέψεων αλλά ιδίως με τον ενεργό γονικό ρόλο του άλλου γονέα. Συγκεκριμένα, βρήκαν ότι τα παιδιά παρουσιάζουν υψηλότερα σχολικά επιτεύγματα και λιγότερες εσωτερικευμένες και εξωτερικευμένες αντιδράσεις όταν οι πατέρες/μητέρες που δεν έχουν την επιμέλεια τα βοηθούν με τις σχολικές τους υποχρεώσεις, ακούν ενεργητικά τα προβλήματά τους, παρέχουν συναισθηματική υποστήριξη και θέτουν σαφή όρια.

Άλλα ενδιαφέροντα ευρήματα υποστηρίζουν ότι τα παιδιά παρουσιάζουν λιγότερα προβλήματα συμπεριφοράς ή εσωτερικευμένες αντιδράσεις, καλύτερο έλεγχο των συγκινησιακών τους αντιδράσεων, καθώς και περισσότερες φιλοκοινωνικές συμπεριφορές και πρωτοβουλίες, όταν οι γονείς συνεργάζονται μεταξύ τους μετά το διαζύγιο, όταν υποστηρίζουν ο ένας τον άλλον στο γονικό τους ρόλο και όταν επιλύουν αποτελεσματικά τις διαφωνίες τους, μέσω συμβιβασμού και διαπραγμάτευσης, παρά όταν σχετίζονται εχθρικά μεταξύ τους (Adamsons & Pasley, 2006·Belsky, Putnam, & Crnic, 1996·Καρέλα, 2017). Αντίθετα, η εχθρότητα και η έλλειψη συνεργασίας μεταξύ των γονέων μετά το διαζύγιο αποτελούν παράγοντες που σταθερά συνδέονται με χαμηλές αναπτυξιακά μετρήσεις για τα παιδιά (Amato, 2000·Buchanan, Maccoby, & Dornbusch, 1996·Vandewater & Lansford, 1998). Συγκεκριμένα, σχετίζονται με χαμηλές σχολικές επιδόσεις, μειωμένες κοινωνικές δεξιότητες ή δυσκολία στην αλληλεπίδραση με ομηλικούς, δυσκολία στον έλεγχο των συναισθημάτων και της συμπεριφοράς, ψυχοσωματικά συμπτώματα, χαμηλή αυτοπεποίθηση, κατάθλιψη, απόσυρση, και έλλειψη διάθεσης για επικοινωνία (Καρέλα, 2017·Kelly, 2000·Morris & West, 2000·Pruett et al., 2003·Tschann, Johnston, Kline, & Wallerstein, 1990).

Εξωσύστημα

Το εξωσύστημα περιλαμβάνει τους ευρύτερους εξωοικογενειακούς, κοινωνικούς παράγοντες, οι οποίοι, αν και δεν επηρεάζουν άμεσα την ανάπτυξη του ατόμου, έχουν επιπτώσεις στα περιβάλλοντα που το εμπεριέχουν (Bronfenbrenner, 1979). Αναφορικά με το διαζύγιο, αυτοί οι παράγοντες αναφέρονται κυρίως στις περιβαλλοντικές αλλαγές που συνοδεύουν ένα διαζύγιο, καθώς και στα τυπικά και άτυπα συστήματα υποστήριξης που είναι διαθέσιμα στη διαζευγμένη οικογένεια.

Για παράδειγμα, οι δυσκολίες στα παιδιά που αντιμετωπίζουν το διαζύγιο των γονέων ενδέχεται να προέρχονται, τόσο από τη μεταβλητότητα των οικογενειακών συνθηκών, όσο και από το αίσθημα που τους δημιουργείται ότι έχουν μικρό έλεγχο στις αλλαγές ζωής που τα συνοδεύουν (νέα κατοικία, αλλαγή σχολείου, μεταβολή της οικονομικής κατάστασης, των καθημερινών συνηθειών και της διαθεσιμότητας των γονέων, έναρξη εργασίας γονέα κ.ά.) (Lengua et al., 1995). Ευρήματα διαχρονικών μελετών συμφωνούν ότι η ποσότητα και η ποιότητα των περιβαλλοντικών αλλαγών που βιώνουν τα παιδιά μετά το διαζύγιο των γονέων τους σχετίζεται με την προσαρμογή τους σε αυτό (Kurdek & Blisk, 1983·Sandier, Wolchik, Braver, & Fogas, 1991). Μάλιστα η αστάθεια του περιβάλλοντος λόγω ποικίλων αλλαγών έχει βρεθεί ότι σχετίζεται με ενδείξεις παθολογικής συμπεριφοράς (π.χ. συμπτώματα κατάθλιψης και άγχους στα παιδιά, κοινωνική απόσυρση ή επιθετικότητα) (Stolberg, Camplair, Cumer, & Wells, 1987).

Αν και ορισμένες μελέτες υποστηρίζουν ότι τα προβλήματα προσαρμογής των παιδιών πηγάζουν και από την μείωση των οικονομικών πηγών και εσόδων που συχνά ακολουθεί μετά το διαζύγιο (Lengua et al., 1995), η θέση αυτή έχει βρει μερική στήριξη. Επιπλέον, ελάχιστες έρευνες έχουν μελετήσει, με συστηματικό τρόπο, τη σχέση της εργασιακής δραστηριότητας της μητέρας με την ψυχική ευεξία και την προσαρμογή των παιδιών μετά το διαζύγιο, με αποτέλεσμα τα ευρήματα που προκύπτουν να είναι σχετικά ασαφή. Σε αυτό, όμως, που συμφωνούν οι ερευνητές είναι ότι οι μεταβολές στην εργασιακή κατάσταση του διαζευγμένου γονέα φαίνεται να επηρεάζουν αρνητικά το παιδί (Chen & George, 2005· Mednick, Baker, Reznick, & Hocevar, 1990).

Αν δεχτούμε ότι η προσαρμογή των παιδιών στο διαζύγιο σχετίζεται με περιβαλλοντικές αλλαγές, είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η παρουσία δικτύων υποστήριξης στην διαζευγμένη οικογένεια δύναται να αντισταθμίσει τις όποιες αντιξοότητες. Παρόλο που ο κύριος όγκος της έρευνας, έδειξε ότι οι στρεσογόνοι παράγοντες που βιώνουν οι γονείς λόγω του διαζυγίου αμβλύνονται, όταν στρέφονται σε φίλους, συμβούλους, συγγενείς και οργανώσεις αυτοβοήθειας (Amato, 2000· Chen & George, 2005· Hetherington & Kelly, 2002· Kelly & Emery, 2003· Wallerstein & Kelly, 1980), δεν υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις ότι η διαθεσιμότητα ή η χρήση τέτοιων συστημάτων υποστήριξης είναι εξίσου ωφέλιμη για τα παιδιά. Αναμένεται, ωστόσο, να ενισχύσει την επάρκεια των γονέων και να τους ενδυναμώσει ώστε να αντιμετωπίσουν μόνοι τους τις όποιες δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών (Kurdek, 1981).

Προς επίρρωση των παραπάνω, ευρήματα δείχνουν ότι τα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες που διαθέτουν περισσότερα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης βαθμολογούνται χαμηλότερα σε μετρήσεις δυσκολιών προσαρμογής και άγχους, ενώ υψηλότερα στην ευχέρεια της έκφρασης των συναισθημάτων τους, στην ικανότητα αντιμετώπισης στρεσογόνων καταστάσεων, στην ικανότητα αυτο-ελέγχου και συγκέντρωσης της προσοχής τους, καθώς και στην ανάπτυξη και στη διατήρηση φιλικών σχέσεων (Cowen, Pedro-Carroll, & Alpert-Gillis, 1990· Καρέλα, 2017). Από την άλλη, οι γονείς που υποστηρίζονται από τα διαθέσιμα κοινωνικά τους δίκτυα ανταποκρίνονται με μεγαλύτερη ευαισθησία στις ανάγκες των παιδιών και έχουν καλύτερη επικοινωνία με το σχολικό πλαίσιο (Καρέλα, 2017). Επίσης, η υποστήριξη από τους παιδαγωγούς συνδέθηκε με υψηλότερα γνωστικά και κοινωνικά επιτεύγματα για τα παιδιά (Leon, 2003). Ο σημαντικός ρόλος των υποστηρικτικών δικτύων στην διαζευγμένη οικογένεια ερμηνεύεται ως εξής: Πρώτον, οι υποστηρικτικές αλληλεπιδράσεις με τους σημαντικούς άλλους μειώνουν τον φόβο εγκατάλειψης, αλλά και την αγωνία των παιδιών για το ποιος θα φροντίσει τις ανάγκες τους, δεδομένου ότι ο ένας γονέας δεν είναι πια «μέρος» της καθημερινής τους ζωής (Ramirez, Sandler, Balls, Wolchik, & West, 1988· Wallerstein & Kelly, 1980). Δεύτερον, φαίνεται ότι η παρουσία ενός υποστηρικτικού δικτύου ατόμων αναπληρώνει το παιδαγωγικό και ψυχαγωγικό ρόλο που προηγουμένως καλυπτόταν από τους γονείς, παρέχοντας στα παιδιά θετικές εμπειρίες που ενισχύουν την αυτο-

εκτίμησή τους και διευκολύνουν την αντιμετώπιση των στρεσογόνων καταστάσεων του διαζυγίου (Hetherington & Camara, 1984). Τρίτον, τα άτομα των διαθέσιμων κοινωνικών δικτύων φαίνεται ότι βοηθούν τα παιδιά να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν καλύτερα κάποιες πτυχές της διαδικασίας του διαζυγίου (π.χ. το «ποιος είναι υπεύθυνος για τα διαζύγιο»). Αυτές οι περαιτέρω εξηγήσεις καταπραΰνουν το στρες του διαζυγίου και συμβάλλουν στη θετική τους προσαρμογή (Thoits, 1986).

Τέλος, η προσαρμογή του γονέα που έχει την επιμέλεια στο διαζύγιο συγκαταλέγεται στους παράγοντες που έχουν μελετηθεί ότι σχετίζονται με τη σειρά τους με την προσαρμογή των παιδιών σε αυτό (Lengua et al., 1995). Τα παραπάνω συμφωνούν με τη θέση που υποστηρίζεται σε αρκετές μελέτες σύμφωνα με την οποία όσο πιο καλά προσαρμοσμένοι και υποστηρικτικοί είναι οι γονείς μετά το διαζύγιο και όσο καλύτερα νιώθουν ότι ελέγχουν τη ζωή τους, τόσο υψηλότερη είναι η συναισθηματική ευεξία των παιδιών (Belsky, 1993·Maccoby & Martin, 1983). Σε ελληνική μελέτη βρέθηκε ότι υψηλά επίπεδα ικανοποίησης του γονέα που έχει την επιμέλεια από τη ζωή συνδέθηκαν θετικά με την ικανότητα συγκέντρωσης της προσοχής, τον έλεγχο της διάθεσης και τη ρύθμιση του συναισθήματος, την ανάληψη πρωτοβουλιών και την κοινωνική επάρκεια των παιδιών μετά το διαζύγιο (Καρέλα, 2017).

Μακροσύστημα

Το μακροσύστημα αποτελεί την ευρύτερη συνιστώσα του οικοσυστημικού μοντέλου, καθώς περιλαμβάνει τις πολιτισμικές πεποιθήσεις, τις αξίες και τις στάσεις που επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα το πώς το παιδί προσλαμβάνει το γεγονός του διαζυγίου των γονέων και επηρεάζεται από αυτό. Οι περιοχές που είναι πιο σχετικές με αυτό το επίπεδο αφορούν τις ευρύτερες αντιλήψεις της εκάστοτε κοινωνίας και εποχής για την οικογένεια και το γάμο, τον ρόλο των γονέων, το κοινωνικό-εργασιακό επίπεδο των γυναικών, την ανατροφή και τα δικαιώματα του παιδιού (Kurdek, 1981).

Υποστηρίζεται ότι οι εναλλακτικές οικογενειακές δομές (σύμφωνο συμβίωσης, μονογονικές οικογένειες κ.α.) έχουν τελευταία αναδυθεί στη βάση των αξιών και των ηθών του ατομικισμού, του ανθρωπισμού, της αυτο-πραγμάτωσης, των στενότερων

δεσμών των ατόμων με το περιβάλλον, της απομάκρυνσης από τον υλισμό, της υιοθέτησης μη στερεοτυπικών οικογενειακών ρόλων και ενός προσανατολισμού προς την άμεση απόλαυση. Επιπλέον, οι αλλαγές στο ρόλο της μητέρας και το κίνημα της απελευθέρωσης των γυναικών έδωσαν ώθηση στην μείωση των διακρίσεων μεταξύ των φύλων στο πεδίο της εργασίας και στην οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών από τους συζύγους τους, καταστάσεις που συνδέθηκαν με την αύξηση του αριθμού των διαζυγίων (Pearson & Hendrix, 1979). Καθοριστικός παράγοντας για την θετική προσαρμογή των γυναικών μετά το χωρισμό αποτέλεσε και η αλλαγή των αντιλήψεων και των στάσεων για το διαζύγιο (π.χ. θεσμικοί, θρησκευτικοί, κοινωνικοί και συναισθηματικοί νόμοι). Συγκεκριμένα, αυτό έγινε πιο προσιτό και θεωρήθηκε ως μια εναλλακτική λύση για όσους δυστυχούν στο γάμο τους (Norton & Click, 1979). Τέλος, έρευνες δείχνουν ότι η υψηλή συνεκτικότητα της κοινότητας, οι ισχυροί δεσμοί μεταξύ των μελών της σε συνδυασμό με ένα συλλογικοκεντρικό προσανατολισμό μπορεί να λειτουργήσουν ως προστατευτικοί παράγοντες παρέχοντας στα παιδιά ισχυρά δίκτυα στήριξης (Das, 2009).

Αντί επιλόγου

Συμπερασματικά, τα ευρήματα που παρουσιάστηκαν αναδεικνύουν την ανάγκη πολυεπίπεδης μελέτης των σχετικών με το διαζύγιο παραγόντων. Στη διεθνή βιβλιογραφία, η προσοχή και το ενδιαφέρον των ερευνητών επικεντρώνεται κυρίως σε παράγοντες που αφορούν το μικροσύστημα της οικογένειας. Ωστόσο, γίνεται πια κατανοητό ότι, ως πεδίο μελέτης, το διαζύγιο και η σύνδεσή του με τη κοινωνικο-συναισθηματική λειτουργικότητα των παιδιών εκτείνεται από μια μικροσυστημική αντίληψη της οικογένειας σε μια μακροσυστημική προοπτική (π.χ. σε επίπεδο ανάπτυξης πολιτικής δικονομίας και κοινωνικής πρόνοιας) (Lengua et al., 1995). Σε αυτό το πλαίσιο το οικοσυστημικό μοντέλο αποτελεί ένα χρήσιμο θεωρητικό σχήμα που μπορεί να βρει εφαρμογή στο σχεδιασμό μελετών που στοχεύουν στην προαγωγή της γνώσης σχετικά με ένα μεγάλο εύρος, τόσο ενδοατομικών, όσο και περιβαλλοντικών παραγόντων. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα διευκρινιστεί με ποιον τρόπο κάθε παράγοντας χωριστά, αλλά και σε συνάρτηση με τους άλλους, επιδρά στο άτομο στην πορεία του χρόνου.

Φαίνεται ότι υπάρχει ένα πολύ εκτενές πεδίο παραγόντων, που θα πρέπει να καλυφθεί, προκειμένου να φτάσουμε σε μια συνολική και εις βάθος κατανόηση των σχετικών με το διαζύγιο συνθηκών που καθορίζουν το τελικό αποτέλεσμα για τα παιδιά. Πέρα των όσων παρουσιάστηκαν, κάποιες από τις προτάσεις αναφέρονται σε α) οντογενετικούς παράγοντες, όπως οι γνωστικές ικανότητες των παιδιών και τα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά τους, β) παράγοντες του μικροσυστήματος του σχολείου (π.χ. η ποιότητα των σχέσεων με τους ομηλικούς ή τους παιδαγωγούς), γ) παράγοντες του εξωσυστήματος, όπως οι αλλαγές στην οικογενειακή κατάσταση των γονέων (π.χ. νέος σύντροφος ή νέος γάμος), καθώς και δ) παράγοντες του μακροσυστήματος, όπως οι διακανονισμοί για την επιμέλεια, ο καθορισμός του προγράμματος επισκέψεων κ.α. (Καρέλα & Πετρογιάννης, 2017). Η επίδραση αυτών των μεταβλητών αναμένεται να αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικών ερευνών.

Από την άλλη, η συμβολή των ευρημάτων στην κατανόηση των παραγόντων/συνθηκών που δύνανται να διακρίνουν τα παιδιά που αναπτύσσουν προβλήματα προσαρμογής μετά το διαζύγιο, από αυτά που ανταπεξέρχονται σχετικά καλά στην πρόκληση, αποτελεί προτεραιότητα για την έγκαιρη παρέμβαση στα παιδιά που βρίσκονται σε κίνδυνο, καθώς και για την υλοποίηση προγραμμάτων πρόληψης ή παρέμβασης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abidin, R. (1995). *Parenting Stress Index*. Charlottesville, VA: Pediatric Psychology Press.
- Adamsons, K., & Pasley, K. (2006). Coparenting following divorce and relationship dissolution. Handbook of divorce and relationship dissolution. In M. A. Fine & J. H. Harvey (Eds.), *Handbook of divorce and relationship dissolution* (pp. 241-261). New York/London: Routledge-Taylor & Francis Group.
- Allison, P., & Furstenberg, F. (1989). How marital dissolution affects children: Variations by age and sex. *Developmental Psychology*, 25(4), 540–549. DOI: 0012-1649/89/500.75
- Amato, P. R. (1994). Life-span adjustment of children to their parents' divorce. *The Future of Children*, 4(1), 143- 164. DOI: 10.2307/1602482
- Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1269–1287. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.01269.x>
- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990s: an update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15, 355-370. DOI: 10.1037/0893-3200.15.3.355
- Amato, P. R., & Gilbreth, J. G. (1999). Nonresident fathers and children's well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and Family*, 61(3), 557-573. DOI: 10.2307/353560.
- Amato, P. R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 26-46. DOI: 0033-2909/91/13.00
- Amato, P. R., Loomis, L. S., & Booth, A. (1995). Parental divorce, marital conflict, and offspring well-being in early adulthood. *Social Forces*, 73, 895–916. DOI: 10.2307/2580551.

- Ang, R. P. (2008). Dysfunctional parenting behaviors and parenting stress among mothers of aggressive boys. *Child & Family Behavior Therapy, 30*, 319–336.
- Anthony, L. G., Anthony, B. J., Glanville, D. N., Naiman, D. Q., Waandersm C., & Shaffer, S. (2005). The relationships between parenting stress, parenting behaviour and preschoolers' social competence and behaviour problems in the classroom. *Infant and Child Development, 14*, 133–154. DOI: <https://doi.org/10.1002/icd.385>
- Astone, M., & McLanahan, S. S. (1994). Family structure, residential mobility, and school dropout: A research note. *Demography, 31*, 575–558. DOI: 10.2307/2061791
- Baltes, P. B., Reese, H. W., & Nesselroade, J. R. (1988). *Life-span developmental psychology: Introduction to research method*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Belsky, J. (1993). Etiology of child maltreatment: A developmental-ecological analysis. *Psychological Bulletin, 114*(3), 413-434.
- Belsky, J., Putnam, S., & Crnic, K. (1996). Coparenting, parenting and early emotional development. *New Directions for Child and Adolescent Development, 1996*(74), 45-55. DOI: <https://doi.org/10.1002/cd.23219967405>
- Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American Psychology, 32*, 515-531. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.32.7.513>
- Bronfenbrenner, U. (1979). Contexts of child rearing. *American Psychologist, 34*, 844–858. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.844>
- Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (1998). The ecology of developmental processes. In W. Damon & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology*, (Vol. 1: Theoretical models of human development, pp. 993-1023). New York: John Wiley and Sons.
- Bryner, C. L. (2001). Clinical review: Children of divorce. *Journal of American Board Family Practice, 14*, 201-210.

- Buchanan, C. M., Maccoby, E. E., & Dornbusch, S. M. (1996). *Adolescents after divorce*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Buchanan, A., & Ritchie, C. (2004). *What works for troubled children?* Essex: Barnado's.
- Chen, J., & George, R. A. (2005). Cultivating resilience in children from divorce families. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 20(10), 1-4.
- Clarke-Stewart, K. A., Vandell, D. L., McCartney, K., Owen, M. T., & Booth, C. L. (2000). Effects of parental separation and divorce on very young children. *Family Psychology*, 14, 304–326. DOI:<http://dx.doi.org/10.1037/0893-3200.14.2.304>
- Cowen, E. L., Pedro-Carroll, J. L., & Alpert-Gillis, L. J. (1990). Relationships between support and adjustment among children of divorce. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 31, 727-735. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1990.tb00813.x>
- Crnic, K. A., Gaze, C., & Hoffman, C. (2005). Cumulative parenting stress across the preschool period: Relations to maternal parenting and child behaviour at age 5. *Infant and Child Development*, 14, 117–132. DOI: <https://doi.org/10.1002/icd.384>
- Das, C. (2010). Resilience, risk and protective factors for British-Indian children of divorce. *Journal of Social Science*, 25, 97-108. DOI: <https://doi.org/10.1080/09718923.2010.11892869>
- Dodge, K. A., Bates, J. E., & Pettit, G. S. (1990). Mechanisms in the cycle of violence. *Science*, 250(4988), 1678-1684. DOI: 10.1126/science.2270481
- Emery, R. E. (1982). Interparental conflict and the children of discord and divorce. *Psychological Bulletin*, 92, 310-330. DOI: 10.1037/0033-2909.92.2.310
- Fogas, B. S., Wolchik, S. A., Braver, S. L., Freedom, D. S., & Bay, R. C. (1992). Locus of control as a mediator of negative divorce-related events and adjustment

problems in children. *Journal of Orthopsychiatry*, 62, 589-598. DOI:
<https://doi.org/10.1037/h0079364>

Furstenberg, F. F., & Teitler, J. O. (1994). Reconsidering the effects of marital disruption: What happens to children of divorce in early adulthood? *Journal of Family Issues*, 15(2), 173-190. DOI:
<http://dx.doi.org/10.1177/0192513X94015002002>

Grossman, M., & Rowat, K. M. (1995). Parental relationships, coping strategies, received support, and well-being in adolescents of separated or divorced and married parents. *Research in Nursing and Health*, 18, 249-261. DOI:
<https://doi.org/10.1002/nur.4770180308>

Grych, J. H., & Fincham, F. D., (1992). Interventions for children of divorce: Toward greater integration of research and action. *Psychological Bulletin*, 111, 434-454. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.111.3.434>

Hess, R. D., & Camara, K. A. (1979). Post-divorce family relationships as mediating factors in the consequences of divorce for children. *Journal of Social Issues*, 35(4), 79-96. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1979.tb00814.x>

Hetherington, E. M. (1979). Divorce: A child's perspective. *American Psychologist*, 34, 851-858. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.851>

Hetherington, E. M. (1989) Coping with family transitions. Winners, losers, and survivors. *Child Development*, 60, 1-14. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/1131066>

Hetherington, E. M. (1993). An overview of the Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage with a focus on early adolescence. *Journal of Family Psychology*, 7(1), 39. DOI: 10.1037/0893-3200.7.1.39

Hetherington, E. M. (1999). Should we stay together for the sake of the children? In E. M. Hetherington (Ed.), *Coping with divorce, single parenting and remarriage: A risk and resiliency perspective* (pp. 93-116). Mahwah, NJ: Erlbaum.

- Hetherington, E. M., & Camara, K. A. (1984). Families in transition: The process of dissolution and reconstitution. In R. Parke (Ed.), *Review of child development research* (pp. 398-439). Chicago: University of Chicago Press.
- Hetherington, E. M., Cox, M., & Cox, R. (1978). The aftermath of divorce. In J. H. Stevens, Jr., & M. Mathews (Eds.), *Mother-child, father-child relations*. Washington, D.C.: National Association for the Education of Young Children.
- Hetherington, E. M., Cox, M., & Cox, R. (1979). The development of children in mother-headed families. In D. Reiss & H. A. Hoffman (Eds.), *The American family: Dying or developing?* New York: Plenum Press.
- Hetherington, E. M., Cox, M., & Cox, C. R. (1982). Effects of divorce on parents and children. In M. Lamb (Ed.), *Nontraditional families* (pp. 223-288). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Hetherington, E. M., & Kelly, J. (2002). *For better or for worse: Divorce reconsidered*. New York: W. W. Norton.
- Hetherington, E. M., & Stanley-Hagan, M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: A risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 129-140. DOI: 10.1017/S0021963098003394
- Howell, S. H., Portes, P. & Brown, J. H. (1997) Gender and age differences in child adjustment to parental separation. *Journal of Divorce and Remarriage*, 27, 141-158. DOI: https://doi.org/10.1300/J087v27n03_09
- Johnston, J. R. (1995). Research update: Children's adjustment in sole custody compared to joint custody families and principles for custody decision making. *Family and Conciliation Courts Review*, 33, 415-425. DOI: 10.1037//0893-3200.16.1.91
- Καρέλα, Χ. (2017). *Ψυχική ανθεκτικότητα σε παιδιά διαζευγμένων οικογενειών προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας: επαπειλητικοί και προστατευτικοί παράγοντες* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο-Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών.

- Καρέλα, Χ., & Πετρογιάννης, Κ. (2017). *Προάγοντας τη συναισθηματική ευεξία των μικρών παιδιών από διαζευγμένες οικογένειες: προστατευτικοί και επαπειλητικοί παράγοντες της διαδικασίας του διαζυγίου*. Προφορική ανακοίνωση στο 16ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας, Θεσσαλονίκη, 10 έως 14 Μαΐου.
- Καρέλα, Χ., & Πετρογιάννης, Κ. (2018). Διαζύγιο γονέων και συναισθηματική ευεξία παιδιών: Προγνωστικοί παράγοντες κινδύνου και ανθεκτικότητας. Στο Ε. Παπαλεοντίου-Λουκά (Επιμ.), *Ψυχική υγεία παιδιού και εφήβου* (σελ. 140-157). Αθήνα: Αρμός.
- Kelly, J. B. (2000). Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: A decade review of research. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 39(8), 963-973. DOI: 10.1097/00004583-200008000-00007
- Kelly, J. B., & Emery, R. E. (2003). Children's adjustment following divorce: Risk and resilience perspectives. *Family Relations: Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 52(4), 352-362. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2003.00352.x>
- Kurdek, L. A. (1981). An integrative perspective on children's divorce adjustment. *American Psychologist*, 36(8), 375-385. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.36.8.856>
- Kurdek, L. A. (1987). Children's adjustment to parental divorce: An ecological perspective. In J. P. Vincent (Ed.), *Advances in Family Intervention. Assessment and Theory* (Vol. 4, pp.1-31). Greenwich, CT: JAI Press.
- Kurdek, L. A., & Blisk, D. (1983). Dimensions and correlates of mothers' divorce experience. *Journal of Divorce*, 6, 1-24. DOI: https://doi.org/10.1300/J279v06n04_01
- Kurdek, L. A., Blisk, D., & Siesky, A. E. (1981). Correlates of children's long-term adjustment to their parents' divorce. *Developmental Psychology*, 17(5), 565-579. DOI: 10.1037/0012-1649.17.5.565

- Lansford, J. E. (2009). Parental divorce and children's adjustment. *Perspectives on Psychological Science, 4*(2), 140-152.
- Lengua, L. J., Wolchik, S. A., & Braver, S. L. (1995). Understanding children's divorce adjustment from an ecological perspective. *Journal of Divorce & Remarriage, 22*(3/4), 25-53. DOI: https://doi.org/10.1300/J087v22n03_03
- Lengua, L. J., Wolchik, S. A., Sandler, I. N., & West, S. G. (2000). The additive and interactive effects of parenting and temperament in predicting problems of children of divorce. *Journal of Clinical Child Psychology, 29*, 232-244. DOI: <https://doi.org/10.1002/per.467>
- Leon, K. (2003). Risk and protective factors in young children's adjustment to parental divorce: A review of the research. *Family Relations, 52*(3), 258-270. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2003.00258.x>
- Maccoby, E. E., & Martin, J. A. (1983). Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. In E. M. Hetherington (Ed.), *Handbook of Child Psychology* (pp. 1-102). New York: Wiley.
- McIntyre, A., Heron, R. L., McIntyre, M. D., Burton, S. J., & Engler, J. N. (2003). College students from families of divorce: Keys to their resilience. *Journal of Applied Developmental Psychology, 24*, 17-31. DOI: 10.1016/S0193-3973(03)00022-4
- McLanahan, S. S., & Sandefur, G. (1994). *Growing up with a single parent, What hurts, What helps*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mednick, B. R., Baker, R. L., Reznick, C., & Hocevar, D. (1990). Long-term effects of divorce on adolescent academic achievement. *Journal of Divorce, 13*, 69-88. DOI: https://doi.org/10.1300/J279v13n04_05
- Miller, A. C., Gordon, R. M., Daniele, R. J., & Diller, L. (1992). Stress, appraisal, and coping in mothers of disabled and nondisabled children. *Journal of Pediatric Psychology, 17*(5), 587-605. DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/jpepsy/17.5.587>

- Morris, M. H., & West, C. (2001). Post-Divorce conflict and avoidance of intimacy, *Journal of Divorce & Remarriage*, 35(3/4), 93-105. DOI: https://doi.org/10.1300/J087v35n03_06
- Nord, C. W., & Zill, N. (1996). *Non-custodial parents' participation in their children's lives: Evidence from the Survey of Income and Program Participation* (Vol. 2). Department of Health and Human Services.
- Norton, A. J., & Click, P. C. (1979). Marital instability in America: Past, present, and future. In G. Levinger & O. Moles (Eds.), *Divorce and separation*. New York: Basic Books.
- Oppawsky, J. (2000). Parental bickering, screaming, and fighting: Etiology of the most negative effects of divorce on children from the view of the children. *Journal of Divorce & Remarriage*, 32(3/4), 141–147. DOI: https://doi.org/10.1300/J087v32n03_09
- Osborne, C., Berger, L. M., & Magnuson, K. (2012). Family structure transitions and changes in maternal resources and well-being. *Demography*, 49, 23–47. DOI: 10.1007/s13524-011-0080-x
- Pearson, W., & Hendrix, L. (1979). Divorce and the status of women. *Journal of Marriage and the Family*, 41, 375-385.
- Πετρογιάννης, Γ. Κ. (2011). Η ψυχική ανθεκτικότητα υπό το πρίσμα της οικοσυστημικής προσέγγισης. Στο Ε. Παπάνης, Π. Γιαβρίμης, & Α. Βίκη (Επιμ.). *Έρευνα και εκπαιδευτική πράξη στην ειδική αγωγή* (σελ. 437- 467). Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρης.
- Pett, M. A., Wampold, B. E., Turner, C. W., & Vaughan-Cole, B. (1999). Paths of influence of divorce on preschool children's psychosocial adjustment. *Journal of Family Psychology*, 13, 145–164. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/0893-3200.13.2.145>
- Pruett, M. K., Williams, T. Y., Insabella, G., & Little, T. D. (2003). Family and legal indicators of child adjustment to divorce among families with young children.

Journal of Family Psychology, 17(2), 169-180. DOI:
<http://dx.doi.org/10.1037/0893-3200.17.2.169>

Ramirez, R., Sandler, I. N., Balls, P., Wolchik, S. A., & West, S. (1988). *Children's attitudes about divorce: Their relationship to divorce-related events and children's adjustment in an inner-city sample of children of divorce*. Unpublished manuscript, Arizona: Arizona State University.

Rushena, E., Prior, M., Sanson, A., & Smart, D. (2005). A longitudinal study of adolescent adjustment following family transitions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46, 353-363. DOI:10.1111/j.1469-7610.2004.00369.x

Sandier, I. N., Wolchik, S. A., Braver, S. L., & Fogas, B. (1991). Stability and quality of life events and psychological symptomatology of children of divorce. *American Journal of Community Psychology*, 19, 501-520. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00937989>

Sandler, I. N., Tein, J. Y., Mehta, P., Wolchik, S., & Ayers, T. (2000). Coping efficacy and psychological problems of children of divorce. *Child Development*, 71(4), 1099-1118. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00212>

Shaw, D. S., Winslow, E. B., & Flanagan, C. A. (1999). Prospective study of the effects of marital status and family relations on young children's adjustment among African American and European American families. *Child Development*, 70, 742-755. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00053>

Stolberg, A. L., Camplair, C., Cumer, K., & Wells, M. J. (1987). Individual, familial and environmental determinants of children's post-divorce adjustment and maladjustment. *Journal of Divorce*, 11(1), 51-70.

Τάνταρος, Σ. (2011). Οικογένεια και ανάπτυξη του παιδιού και του εφήβου: Θεωρητικές προσεγγίσεις & προβληματισμοί. Στο Σ. Τάνταρος (Επιμ.), *Ανθρώπινη Ανάπτυξη & Οικογένεια* (σελ. 15-34). Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.

- Thoits, P. A. (1986). Social support as coping assistance. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 54*, 416-423. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/0022-006X.54.4.416>
- Thompson, R. J., Gustafson, K. E., Hamlett, K. W., & Spock, A. (1992). Stress, coping, and family functioning in the psychological adjustment of mothers of children and adolescents with cystic fibrosis. *Journal of Pediatric Psychology, 17*(5), 573-585. DOI: <https://doi.org/10.1093/jpepsy/17.5.573>
- Tschann, J. M., Johnston, J. R., Kline, M., & Wallerstein, J. S. (1990). Conflict, loss, change and parent-child relationships: Predicting children's adjustment during divorce. *Journal of Divorce, 13*, 1-22. DOI:https://doi.org/10.1300/J279v13n04_01
- Vandewater, E. A., & Lansford, J. E. (1998). Influences of family structure and parental conflict on children's well-being. *Family Relations, 47*(4), 323-330. DOI: 10.2307/585263
- Wallerstein, J. S., & Kelly, B. (1980). *Surviving the breakup: How children and parents cope with divorce*. New York: Basic Books.
- Whiteside, M. F., & Becker, B. J. (2000). Parental factors and the young child's post-divorce adjustment: A meta-analysis with implications for parenting arrangements. *Journal of Family Psychology, 14*, 5-26. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/0893-3200.14.1.5>
- Wadsworth, M. E., & Compas, B. E. (2002). Coping with family conflict and economic strain: The adolescent perspective. *Journal of Research on Adolescence, 12*, 243-274. DOI:10.1111/1532-7795.00033
- Wolchik, S. A., Ramirez, R., Sandler, I. P., Fisher, J. L., Organista, P. B., & Brown, C. (1993). Inner-city, poor children of divorce: Negative divorce-related events, problematic beliefs and adjustment problems. *Journal of Divorce & Remarriage, 19*, 1-20. DOI:https://doi.org/10.1300/J087v19n01_01

Wolchik, S. A., Wilcox, K. L., Tein, J. Y., & Sandler, I. N. (2000). Maternal acceptance and consistency of discipline as buffers of divorce stressors on children's psychological adjustment problems. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28, 87-102.

Χατζηχρήστου, Χ. Γ. (1999). *Ο χωρισμός των γονέων, το διαζύγιο και τα παιδιά. Η προσαρμογή των παιδιών στη διπυρηνική οικογένεια και στο σχολείο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.